



O'ZBEK, RUS VA QORAQALPOQ TILLARIDA FE'L SO'Z TURKUMI

Usanova Qademay Muratbay qizi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
Turkiy tillar fakulteti o'zga tili guruhlarda o'zbek tili yo'nalishi 2-
bosqich talabasi.

M. Xudayarova

Ilmiy rahbar: f.f.n., dots.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10799493>

ARTICLE INFO

Received: 02nd March 2024

Accepted: 08th March 2024

Online: 09th March 2024

KEYWORDS

*Fe'l, daraja, mayl, zamon, shaxs,
son, harakat nomi, infinitiv,
awispali, awispasiz,
grammatik, leksik, semantik,
affiks, suffiks, negiz.*

ABSTRACT

Mazkur maqolada o'zbek, rus va qoraqalpoq tillarida fe'l so'z turkumining qiyosi, uning turlari, kategoriyalarining o'xshash va farqli tomonlari tadqiq etildi.

Fe'l – har 3 tilda ham grammatik kategoriyalarga eng boy, grammatik tabiati eng murakkab turkum hisoblanadi. Fe'l so'z turkumiga mansub so'zlar jarayonni bildiradi.

Fe'ning harakat, holat ma'nosi uning maxsus grammatik kategoriyalari orqali ifodalanadi. Fe'l har 3 tilda ham daraja – залог – da'reje, mayl – наклонение – meyl, zamon – время – ma'ha'l, shaxs va son – лицо и число – bet ha'm san kabi grammatik kategoriyalarga ega.

Fe'l ma'no jihatidan ko'p qirraliligi, grammatik kategoriyalarga, shakllarga boyligi hamda gap tarkibida eng muhim o'rin tutishiga ko'ra barcha so'z turkumlari orasida ajralib turadi. Rus tilshunosi akademik Peshkovskiy: „So'z turkumlari planetalarga qiyos qilinsa, fe'l ular orasida quyoshdir“ deb aytganida, albatta, haqli edi. O'zbek tilida fe'ning markaziy gap bo'lagi sifatida qo'llanishi ham buni isbotlaydi¹.

O'zbek tilining xususiyatlaridan biri shundaki, fe'ning negiziga –moq, -sh, -ish, -v, -uv affikslaridan birini qo'shish bilan harakat nomi yasaladi. Masalan: yoz + moq, suz + ish, hayda + sh kabi.

Rus tilidagi infinitiv esa fe'ning dastlabki shakli bo'lib, fe'llar lug'atga shu shakl bilan kiritiladi. Rus tilida fe'l infinitivi –ть, -ти, -чь suffikslaridan biri yordamida shakllanadi. Masalan: работа + ть, чита + ть kabi.

Qoraqalpoq tilidagi fe'lda esa harakat ati ma'no bildirmaydi, faqat ish-harakat holatining nomi bo'lib turadi. Bu fe'l formasining ko'pchilik qismi 2 so'z turkumigaya'ni fe'l va otga tan belgilarga ega bo'ladi. Ba'zilar esa faqat fe'lga taalluqli bo'lib keladi. Qoraqalpoq tilidagi fe'llar leksik-semantik tarafdin harakatning ma'nosiga, leksik-grammatik tarafdin bolimli va

¹ Muhiddinova X va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent. 2006. – B. 110.



bolimsiz; awispali va awispasiz; da'reje, meyl, ma'ha'l, bet-san kabi kategoriylarga ega bo'lishi bilan farqlanadi.

O'zbek tilidagi tur (вид) kategoriyasi haligacha bir qarorga kelinmagan kategoriya hisoblanadi. Ba'zi tilshunoslar harakatning tugallanganligini yoki davom etishini, takrorlanishini hisobga olgan holda, o'zbek tilida ham rus tilidagidek, tugallangan va tugallanmagan fe'llar bor degan xulosaga kelganlar.

Rus tilidagi vid kategoriyasi harakatning butunlay tugallanganligini, bir karra bo'lganligini, bir natijaga erishganligini, vaqtga nisbatga cheklanganligini yoki shu kabi harakatning aksini bildiradi². Bular orasidagi farqlar shundaki, tugallangan turdagi fe'llar faqat o'tgan va kelasi zamonlarda ishlatiladi. Tugallanmagan turdagi fe'llar esa har 3 zamonda ishlatiladi.

Qoraqalpoq tilidagi fe'llarda bunday kategoriya yo'q. oxirgi vaqtlardagi ilmiy ishlarda "tur kategoriyasi" deb ko'rib chiqilayotgan fe'l formalarining haqiqiy ma'nosini ham kategoriya deb qarashga bo'lmaydi. Sababi: 1) ulardagi davomlilik va davomsizlik ma'nosi grammatik qurollar ya'ni affikslar, formalar rqli bildirilmaydi. Bunday ma'nolar faqat ko'makchi fe'llarning ma'nosi bo'lib hisoblanadi; 2) bunday grammatik ma'nolar barcha fe'llarning asosidan bildirilmaydi; 3) fe'lning asosidan uning davomli yoki davomsiz ekanligini bildirilmaydi; 4) tilda qo'llanganda rus tilidagi совершенный va несовершенный formalaridek juftlashib kelmaydi³.

Mayl kategoriyasi o'zbek, rus va qoraqalpoq tillarida harakatning real voqealikka bo'lgan munosabatini ko'rsatadi. Har 3 tilda bir xil buyruq mayli – повелительные наклонение – buyriq meyli; aniqlik mayli – изъявительные наклонение – aniqlik meyli; shart mayli – условные наклонение – sha'rt meyli; qoraqalpoq tilida esa o'zbek va rus tillaridan farqli ravishda yana qo'shimcha 2ta mayl ajratib ko'rsatiladi. Ular: tilek meyl va maqset meyllar hisoblanadi. Fe'llarning nisbat kategoriyasi harakat subyekti bilan uning obyektiga orasidagi munosabatni ifodalaydi. Harakatning obyektga bo'lgan munosabatiga qarab fe'llar ikki katta guruhga: o'timli va o'timsiz fe'llarga bo'linadi. O'timli fe'l harakatning predmetga to'g'ridan – to'g'ri o'tganligini ifodalaydi. Shuning uchun ham har 3 tildagi o'timli fe'l tushum kelishigidagi so'zni boshqarib keladi. Masalan: Gazetani o'qidim. – Я читал газету. – Gazetani oqidim kabi.

O'zbek tilida o'timli fe'llar leksik yo'l bilan va affikslar qo'shish bilan ifodalanadi.

Rus tilida esa o'timli fe'llar faqat leksik yo'l bilan ifodalanadi.

Qoraqalpoq tilida esa o'timli fe'llar leksik yo'l va affikslar qo'shish yo'li bilan ifodalanadi.

Yasama fe'llarda o'timli yoki o'timsizlikni ko'pincha leksema yasovchi affiks ko'rsatib turadi. O'zbek va qoraqalpoq tillarida fe'l yasovchi affikslarning ko'pi o'timsiz fe'l yasaydi. Rus tilida ham leksema yasovchi affiks o'timsiz fe'l yasaydi. O'zbek tilida fe'llar harakatning obyektga bo'lgan munosabatiga qarab fe'llar 2 guruhga: o'timli va o'timsiz fe'llarga bo'linsa; qoraqalpoq tilida esa, fe'llarning tushum kelishigidagi to'ldiruvchi va bog'liq leksik-semantik farqlariga ko'ra awispali va awispasiz (o'timli va o'timsiz) fe'llarga ajratiladi.

Zamonlar har 3 tilda ham nomlanishi bir xil. O'zbek tilida o'tgan zamonning bir necha turi bor: 1. Aniq o'tgan zamon: yozdim, yozding, yozdi kabi. 2. Yaqin o'tgan zamon: o'qiganman, o'qigansang, o'qigan kabi. 3. O'tgan zamon eshitilganlik formasi: o'qibman,

² Azizov O. va boshqalar. O'zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi Toshkent, 1965. – B. 56.

³ Bekbergenov A. Rus ha'm qoraqalpoq tillerinin' salistirmali grammatikasi. No'kis. 2006. – B. 72.



o'qibsan, o'qibdi kabi. 4. O'tgan zamon davom formasi: o'qir edim, o'qir eding, o'qir edi kabi. 5. Uzoq o'tgan zamon: o'qigan edim, o'qigan eding, o'qigan kabi.

Rus tilida o'tgan zamon fe'llarning ko'pincha infinitive negiziga -л suffiksini qo'shish orqali yasaladi. Bu fe'l birlikda o'zi bog'langan so'zning rodiga qarab moslashib, shaxsda tuslanmaydi.

Qoraqalpoq tilida fe'lning o'tgan zamon shakli sintetik va analitik formadagi fe'llar orqali ifodalanadi. Hozirgi qoraqalpoq tilida o'tgan zamon formalarining semantic turlari juda keng qo'llaniladi. Ular: 1. Aniq o'tken ma'ha'l. 2. Aniq emes o'tken ma'ha'l. 3. Na'tiyjeli o'tken ma'ha'l. 4. Buring'i o'tken ma'ha'l. 5. Aniq buring'I o'tken ma'ha'l. 6. Tamamlanbag'an o'tken ma'ha'l. 7. Keler o'tken ma'ha'l. 8. Dawamli o'tken ma'ha'l kabi⁴.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, fe'l so'z turkumi har 3 tilda ham harakat va holatning ma'nosini ifodalasa ham bir-biridan juda katta farqlar bilan ajralib turadigan so'z turkumi hisoblanadi. Biz quyida fe'l so'z turkumining bir qator kategoriyalarini qisqacha qiyoslab o'tdik. Bir-biriga o'xshash tomonlarini ham, bir-biridan farqli tomonlarini ko'rib chiqdik. Tillarni qiyoslab o'rganish har qanday til o'rganuvchi uchun oson va qiziqarli bo'ladi. Bu albatta, til o'rganishga bo'lgan ishtiyoqni ham oshirishi aniq.

References:

1. Azizov O va boshqalar. O'zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti. 1965.
2. O. Azizov va boshqalar. O'zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi. Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti. 1986.
3. Bekbergenov A. Rus ha'm qaraqalpaq tillerinin' salistirmali grammatikasi. No'kis: "Bilim" nashriyoti. 2006
4. Da'wletov A va boshqalar Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. No'kis: "Bilim" nashriyoti. 2010.
5. Muhiddinova X va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti. 2006.

⁴ Da'wletov A va boshqalar. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. – No'kis, 2010. - B. 163.